

Cliteur, Paul, "Mill over het geloof",
in: Dirk Verhofstadt, red., *John Stuart Mill:
150 jaar over vrijheid*, Houtekiet/Atlas, Antwerpen/
Amsterdam 2009, pp. 141-163.

PAUL CLITEUR

Mill en het geloof

Wie over John Stuart Mill en diens visie op godsdienst en godsdienstkritiek wil schrijven, wordt geconfronteerd met een probleem: John Stuart Mill heeft namelijk geen afzonderlijke monografie schreven over religie. Wat hij over religie zegt moet men uit zijn vele werken opdelven. Dat wil zeggen uit *On Liberty* (1859), maar ook uit *Utilitarianism* (1861), *The System of Logic* (1843), de *Autobiography* (1873) en *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865). Het meest in de buurt van een monografie komt nog *Three Essays on Religion* (1874), zij het dat het hierbij gaat om een postume heruitgave van essays die eerder in tijdschriften waren verschenen.

Er is nog een ander probleem. Wie kennis neemt van de opvattingen van Mill over religie valt het onmiddellijk op dat de schrijver verschillende tegenstrijdige dingen beweert. Het lijkt wel alsof Mill moeite had met het bepalen van zijn houding tegenover het onderwerp. Nu kan dat natuurlijk te maken hebben met de ontwikkelingsgang die de schrijver heeft doorgemaakt. Zoals op meeslepende wijze is beschreven in de postuum uitgegeven autobiografie heeft Mill een grote crisis in zijn leven doorgemaakt die vergaande consequenties had voor zijn wereldbeschouwing.²⁵⁴ De vroege Mill, de benthamiaan, de 'Saint of rationalism',²⁵⁵ naar de bekende typering van Gladstone, is een andere dan de latere Mill van na de cri-

sis die meer onder de invloed kwam te staan van de romantiek. Niettemin is dat niet de verklaring voor ons probleem, want men kan merken dat Mill in één en hetzelfde boek met zijn houding tegenover religie lijkt te worstelen. Dat geldt zelfs voor zijn autobiografie die postuum werd gepubliceerd (1873) en waaraan ik veel zal ontlelen.

Het roept de vraag op wat daarvan de reden geweest zou kunnen zijn, maar het is ook lastig, omdat men meer moet interpreteren en daarin schuilt altijd het gevaar van *hineininterpretieren*. Mills schijnbare ambivalentie ten aanzien van het onderwerp religie is overigens ook anderen wel opgevallen. Zo schrijft David Koepsell: 'Mill was bijna zeker een atheïst of een agnost hoewel hij zich grote moeite getroostte om zijn opvattingen te verbergen – wellicht om te voorkomen dat deze zijn reputatie als schrijver van filosofische werken zou ondermijnen.'²⁵⁶ Hier wordt in één zin heel wat gezegd. Het meest opvallende is: Mill getroostte zich grote moeite om zijn opvattingen te verbergen. Dat is een intrigerende uitspraak. Opvattingen verbergen is niet waar men een filosoof in eerste instantie mee associeert. Wat kan een filosoof, schrijvend in een vrij land als Groot-Brittannië in de 19de eeuw, ertoe hebben bewogen zijn opvattingen te 'verbergen'? Een tweede punt dat we moeten belichten is of het juist is, zoals Koepsell schrijft, dat Mill met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid een atheïst is of een agnost' (hoewel hij dat zelf nadrukkelijk ontkent, zoals we hierna nog zullen zien). Een derde en laatste intrigerend punt is de vraag of Koepsell gelijk heeft ten aanzien van de *motieven* die Mill ertoe zouden hebben gebracht de lezers op een dwaalspoor te brengen: het zou gaan, zo schrijft Koepsell, om het beschermen van de reputatie van zijn andere geschriften.

Als dit juist is (en veel van wat Koepsell schrijft lijkt mij juist) dan is de houding van Mill tegenover religie bijzonder fascinerend. Maar het interpreteren van wat Mill over religie schrijft is ook complex, immers wat hij zelf expliciet zegt is niet altijd betrouwbaar, zoals blijkt uit andere dingen die hij zegt. Hij wordt door Koepsell getypeerd als een 'humanist met eventueel deïstische neigingen'.²⁵⁷ Een probleem is dan dat als diezelfde Koepsell heeft aangegeven dat Mill probeerde om zijn

opvattingen te 'verbergen', we de vraag kunnen stellen hoe Koepsell weet dat Mill een humanist met deïstische neigingen was? Waarom niet een vrijdenker à la George Holyoake en Richard Carlile die alleen niet bereid was daarvoor de prijs te betalen van maatschappelijke marginalisering of erger, om maar eens een heel andere visie te geven op de motieven van Mill? Het probleem is dat we dat niet met zekerheid weten. Toch wil ik proberen hier een interpretatie te geven van wat Mill over religie schrijft en een vermoeden lanceren waarom hij het onderwerp zo op kousenvoeten benadert. Meer dan een vermoeden kan het niet zijn, maar het is, hoop ik, wel een gegrond vermoeden.

Mill versus Hamilton

Een van de boeken waarin Mill zijdelings ingaat op religie is *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy* (1865). William Hamilton (1788-1856) was een kantiaan uit Edinburgh die leerde dat de menselijke rede alleen van toepassing was op de objecten van deze wereld. De *ultimate nature of things* is voor de menselijke geest onbereikbaar – en daartoe behoort ook God.²⁵⁸ De filosofie van Hamilton werd verder uitgewerkt door Henry Longuevill Mansel (1820-1871), Dean van St. Paul's, maar die gaf daaraan een fideïstische wending.²⁵⁹ Het is juist, meende Mansel, dat de menselijke rede ons geen toegang geeft tot God, maar dat hoeft nog niet tot een agnostisch standpunt te leiden. We hebben namelijk toegang tot God door openbaring in de schrift en door het geloof daarin.²⁶⁰

In de autobiografie geeft Mill aan dat hij in 1860 en 1861 de lezingen van Hamilton las en dat bij hem het plan rijpte daarvan een boekbespreking te maken. Hij liet dat plan al snel varen, want, zo meende Mill, 'men kon het onderwerp geen recht doen met minder dan een geheel boek'.²⁶¹ Mill begon Hamilton te lezen en – zoals altijd bij hem – met een grote welwillendheid. Hij had hoge verwachtingen want de strijd die Hamilton inzette tegen de 'transcendentalisten' had zijn sympathie. Ook de gedachte dat alle menselijke kennis beperkt is en relatief (het kantiaanse standpunt dat zowel Hamilton als

Mansel hadden overgenomen), was iets wat aansloot bij Mills eigen opvattingen. Toch viel het lezen van Hamilton tegen. Mill merkte al snel dat een groot verschil in benadering bestond tussen zijn eigen filosofie die gebaseerd was op ervaring en die van Hamilton die aansluit bij de intuïtie. Wat Mill verworpt en wat pertinent onverenigbaar is met zijn eigen empiristische benadering is 'een filosofie die eraan verslaafd is om favoriete leerstukken te presenteren als intuïtieve waarheden en die intuïtie als de stem van de Natuur of van God presenteert, waardoor men spreekt met een hogere autoriteit dan van de rede'.²⁶² Mill beschouwde de bestrijding van die filosofie van Hamilton als een van de belangrijkste intellectuele polemieken die hij zou moeten voeren. Als de intuïtionistische filosofie van Hamilton en zijn volgelingen niet zou worden 'verslagen' dan zou de revolutie die zijn vader en de andere empiristen (Bentham) hadden voltrokken helemaal terug zijn gedraaid.

Voor Mill gold dat elke opinie, elke opvatting, zich moest bewijzen in het licht van nieuwe ervaringen die daarvoor of daartegen zouden kunnen worden aangevoerd. Mill ontkent eigenlijk dat zoiets bestaat als *self-evident truth*.²⁶³ Waar Mill ook een hekel aan had, is wanneer die zogenaamde intuïtief verkregen waarheden stilistisch werden aangeduid met hoofdletters, zoals '*The Infinite*' of '*The Absolute*' of '*The Beautiful*'. Zodra Mill die hoofdletters in een tekst zag verschijnen – zoals bij Hamilton het geval was – raakte Mill onmiddellijk gealarmeerd. Hij liet zich dan ook verleiden tot een vorm van spotternij die hij doorgaans vermeed in zijn geschriften: 'Als *in abstracto* wordt gesproken over 'het Absolute' of over een Absoluut Wezen (...) dan is het volkomen gelegitimeerd om te vragen absoluut *in welk opzicht*? Heeft het betrekking op absolute goedheid of absolute kennis? Of gaat het misschien om absolute onwetendheid of absolute slechtheid? Immers elk van deze laatste vormen van absoluutheid is niet zo absoluut als de eerder genoemde.'²⁶⁴

Dit is overigens een element dat in de intellectuele carrière van Mill een vaste constante vormt. Uit zijn vroegste geschriften blijkt al een afkeer van vage en pompeuze frasen en dat zal hij volhouden tot aan zijn dood. Men vindt het ook

in zijn methodologische hoofdwerk, *The System of Logic* (1843). Mill-biograaf Richard Reeves schrijft dat hoewel theologie buiten beschouwing werd gelaten in de *Logic* en de vraag naar een bovennatuurlijk wezen dus formeel niet werd beantwoord, het voor iedereen duidelijk was dat Mills aanval op intuïtieve waarheden 'God op tamelijk labiele grondslag stelde'.²⁶⁵ De strijd lag dus niet alleen op het methodologische of wetenschapsfilosofische terrein. Het was Mill namelijk duidelijk geworden dat de filosofie van Hamilton werd gezien als een rechtvaardiging van een visie op religie die hij ten diepste verfoeide.²⁶⁶ Wat is die visie op religie die Mill bij Hamilton aantrof? Dat is dat we moeten buigen voor een wezen waarvan we de eigenschappen eigenlijk niet kennen.²⁶⁷

De religieuze opvattingen van James Mill

Mills eigen religieuze ontwikkeling begint bij de religieuze ontwikkeling van zijn vader, James Mill. Immers, hij was niet alleen zijn vader en opvoeder, maar ook zijn onderwijzer. Mill werd dus meer dan het geval is met andere kinderen sterk geconfronteerd met de opvattingen van zijn eigen vader. En Mills vader was weliswaar ingewijd als een geestelijke maar had nooit het ambt uitgeoefend.²⁶⁸ De reden daarvan was dat hij niet in de doctrines van de kerk kon geloven.²⁶⁹ James Mill werd privéleraar bij verschillende gezinnen in Schotland maar werd uiteindelijk vrijgevestigd auteur in Londen. In 1819 kreeg hij een aanstelling bij het India House dat niet alleen vader Mill maar ook later zoon-Mill van een betrouwbaar inkomen zou voorzien. Zowel James Mill als later John Stuart Mill konden het zich financieel veroorloven dissidente opvattingen over godsdienst en maatschappij te cultiveren. En het utilisme dat vader Mill als zijn uitgangspunt had genomen was een dissidente opvatting in de 19de eeuw.

In het utilisme, zoals in elke andere autonome ethiek, ligt in feite besloten dat moraal niet afhankelijk is van religie in de zin dat men moraal nooit kan *rechtvaardigen* met een beroep op religie. Dit is wat wordt aangeduid met de stelling dat de moraal 'autonoom' is. Dat betekent dus niet dat moraal niet

beïnvloed kan zijn door andere factoren (opvoeding, milieu, religie, samenleving, cultuur). Verre van dat. En dat is ook niet de opvatting van James Mill geweest of van John Stuart Mill later. Zij waren juist van mening dat moraal in die zin *niet* autonoom genoemd kan worden. Maar het utilisme leert wel dat moraal kan en moet worden losgemaakt van religie in de zin dat religie niet de *verbindende grondslag* kan zijn voor de moraal. De verbindende grond voor morele oordelen ligt in de aanvaarding van het utilistisch beginsel of het *pain/pleasure-principle*, zoals het door Bentham werd genoemd. De kern van het utilisme is verwoord in de zin waarmee een van de boeken van Bentham opent, namelijk: 'De natuur heeft de mensheid onder de heerschappij geplaatst van twee soevereine meesters, pijn en genot.'²⁷⁰ Alleen pijn en genot bepalen wat we moeten doen en ook wat we zullen doen. Een handeling of een regel is goed of kwaad al naar gelang deze bijdraagt aan geluk dan wel ongeluk van wezens die voor dat geluk of ongeluk gevoelig zijn en niet al naar gelang deze in overeenstemming kan worden gebracht met een schriftpassage uit een heilig boek of de aansporing van een religieuze leider.

Het was deze opvatting over de autonomie van de moraal die James Mill ook ten grondslag legde aan de pedagogische vorming van zijn eigen zoon. 'Ik werd vanaf het begin af aan opgevoed zonder enige vorm van religieus geloof in de gangbare betekenis van het woord', schrijft John Stuart over zijn opvoeding.²⁷¹ Dat betekende niet dat James Mill zelf niet beïnvloed was door religieuze ideeën. Integendeel, hij was zelf grootgebracht in het Schotse presbyterianisme, schrijft zoon Mill. Maar daarvan had vader Mill afstand genomen. De reden daarvan was dat hij zowel zijn geloof verloor in openbaring als ook in wat 'natuurlijke religie' wordt genoemd.²⁷² De omslag in het denken van vader Mill was het lezen van Butlers *Analogy*. Van Butler kon men leren dat het geloof in het bestaan van 'een almachtige en ook volkomen rechtvaardige en goedwillende maker en bestuurder van een wereld als deze' niet zo waarschijnlijk was. Hij kon daarom niet met het klassieke theïsme genoegen nemen. Dat liet zijn vader aanvanke-lijk, zoals zoon John Stuart schrijft, achter in een 'staat van verwarring' totdat hij de opvatting aanvaardde dat aangaande

de laatste oorsprong van de dingen niets met zekerheid te zeggen viel.²⁷³ Wij zouden dat tegenwoordig misschien aanduiden als agnosticisme, hoewel de term door Mill niet wordt gebruikt. Wel wordt door John Stuart Mill erop gewezen dat vader Mill ook niet als atheïst zou kunnen worden aangeduid, want 'dogmatisch atheïsme achtte hij absurd'.²⁷⁴ Wat het rechtvaardigt om dogmatisch en atheïsme aan elkaar te koppelen²⁷⁵ wordt door John Stuart Mill niet verantwoord – iets dat men als een zwakte in zijn argumentatie zou kunnen zien. Maar die 'zwakte' is waarschijnlijk niet veroorzaakt door gebrek aan denkkraft bij de schrijver maar te wijten aan strategische overwegingen, zoals ik hierna nog hoop duidelijk te maken. Wat wel interessant is, is dat John Stuart meldt dat 'de meeste van diegenen die de wereld als atheïsten beschouwt' eveneens het 'dogmatisch atheïsme' hebben verworpen.²⁷⁶

Nu is het juist dat velen die het etiket 'atheïsme' opgeplakt kregen alle moeite hebben gedaan zich daarvan te bevrijden (David Hume bijvoorbeeld). Maar dat wil natuurlijk nog niet zeggen dat zij daarom nog geen atheïsten *waren*. Het geeft alleen aan dat het sociale stigma van atheïsme zo nadelig was dat men moest proberen dat te ontlopen. Hoe zat dat met Mill?

Het theïsme verworpen op morele gronden

Mill bespreekt in zijn autobiografie de opvattingen van zijn vader, maar hij doet dat zo sympathiserend dat men de indruk krijgt dat die vergaand met zijn eigen opvattingen samenvielen. En vader Mill zou dus, zoals de zoon schrijft, het dogmatisch atheïsme hebben willen verwerpen. Niettemin was James Mill bepaald geen theïst. Daar had hij zelfs een grote afkeer van. Wat waren de redenen van James Mill om het theïsme te verwerpen? Mill schrijft dat de verwerping van het theïsme door zijn vader sterk *moreel* was gemotiveerd. Hij zegt dat zijn vader gewoon niet kon geloven dat een wereld met zoveel kwaad door een almachtige en volkomen goede god geschapen kon zijn. De redenen van zijn vader om 'alles wat als religieus geloof' wordt aangeduid te verwerpen waren dan ook eerder moreel dan intellectueel.²⁷⁷

Laten we dat standpunt eens wat nader bekijken. Het eerste dat opvalt is dat Mill zich niet zorgvuldig uitdrukt wanneer hij het heeft over religieus geloof (*religious belief*). Hij schrijft dat James Mill elke vorm van religieus geloof zou verwerpen. Maar uit de verdere context blijkt dat James Mill (en ook zijn zoon, mag men aannemen) niet zozeer *elke vorm* van religieus geloof had verworpen als wel een *bepaald soort* religieus geloof. Dat blijkt uit het vervolg van de passage waarin John Stuart aangeeft dat James het ongeloofwaardig achtte dat een wereld waarin zoveel kwaad voorkomt het werk kan zijn van een schepper die als belangrijkste eigenschappen heeft dat hij oneindig machtig is en ook volledig goed en rechtvaardig. Uit die toevoeging blijkt dat James Mill niet zozeer moeite had met elke vorm van geloof maar speciaal met de vorm van geloof die het leerstuk van de theïstische god als uitgangspunt neemt. En dat is natuurlijk het geval met het christendom, maar ook het jodendom en de islam. Het leerstuk van de theodicee (hoe kan het kwaad in de wereld worden begrepen als God volledig goed is?) is dan ook voornamelijk voor de theïstische godsdiensten een probleem.

Nu zeg ik 'voornamelijk', omdat ik nog één slag om de arm wil houden. Hij zou namelijk kunnen betogen dat niet alleen voor het theïsme, maar voor *elke vorm van religieus geloof* kenmerkend is dat men een zekere harmonie in de wereld onderkent. De Britse hegeliaan John McTaggart Ellis McTaggart (1866-1925) schreef dat het bij religie gaat om een emotie die gebaseerd is op de veronderstelling dat harmonie bestaat tussen onszelf en het universum als geheel.²⁷⁸ Kenmerkend voor religieus geloof, zo zou men kunnen betogen, is dat de wereld niet wordt gezien als volledig chaotisch maar als iets waarin een diepere orde besloten ligt. Religiositeit betekent de overtuiging dat uiteindelijk alles goed komt; dat het kwaad en de ellende niet het laatste is.

Dat idee van een diepere orde is natuurlijk ook te vinden in het theïsme, maar er zijn ook niet-theïstische varianten van te onderkennen. Men kan denken aan de stoïcijnse leer of aan het spinozisme.²⁷⁹ Ook in een vorm van religiositeit zoals we die bij grote natuurwetenschappers als Einstein²⁸⁰ kunnen onderkennen is dat idee van harmonie in het universum te onder-

kennen. Men kan dit alles typeren als 'religieus geloof', maar het is niet theïstisch. Dit alles betekent dat James Mill niet zozeer tegen elk *religious belief* gekant was, zoals John Stuart schrijft, maar tegen één bepaalde vorm van religieus geloof. Dat is het religieuze geloof van het theïsme dat ervan uitgaat dat een almachtige en volkomen goede schepper de wereld heeft geschapen. Van die opvatting zei James Mill dat hij daaraan geen geloof kon hechten en dat maakt hem, zo kan men betogen, tot een a-theïst (hoewel John Stuart die term kennelijk wil vermijden).²⁸¹

Iets overtuigender is Mill dan ook wanneer hij aangeeft dat James Mill religie op dezelfde gronden verwierp als Lucretius deed. James Mill keek naar religie niet als een geestelijke afwijking (*mental delusion*) maar als een 'groot moreel kwaad'.²⁸² Waarom? Hij zag religie als een grote vijand van de moraal en als iets dat de verkeerde deugden cultiveert.²⁸³ Hieruit blijkt dat Mills later ontwikkelde religiefilosofie sterk schatplichtig is aan de visie van zijn vader op religie. Opnieuw worden weer verschillende punten opgevoerd waarop de religie een bedreiging vormt voor de moraal. Allereerst: religie cultiveert de verkeerde deugden. Het maakt van een afhankelijkheid aan bepaalde geloofsvoorstellingen een belangrijke deugd. Dat kan het voor Mill natuurlijk nooit zijn. Mill is wat we nu zouden noemen een vrijdenker. Dat wil zeggen: alle overgeleverde opvattingen kunnen worden bekritiseerd, aan de toets der rede onderworpen. Ook religieuze opvattingen zijn niet heilig. Wat we heilig willen noemen, moet dat gemeten aan morele maatstaven ook zijn. Is dat het niet, dan moeten we het ook niet heilig noemen.²⁸⁴

Hiermee geeft Mill overigens niet alleen de opvattingen weer van zijn vader, maar ook van zichzelf, zoals blijkt uit de rest van zijn werk. We vinden die opvattingen al in de eerste artikelen die hij over godsdienst en godsdienstkritiek publiceerde. Hij schreef vijf brieven onder het pseudoniem Wickliff (in de autobiografie verkeerd gespeld als Wickliffe) en bood deze aan ter publicatie in *The Morning Chronicle*. Drie daarvan werden gepubliceerd in januari en februari 1823.²⁸⁵ De twee brieven die niet werden gepubliceerd waren 'te uitgesproken', schrijft Mill, en werden ook niet elders gepubliceerd.²⁸⁶

De directe aanleiding voor de brieven was een discussie die gevoerd werd over een proces vanwege godslastering dat in 1819 was aangespannen tegen de vrijdenker Richard Carlile. In de autobiografie schrijft hij terugblikkend op zijn jeugdwerk dat de vervolging van Richard Carlile en zijn vrouw en zuster voor publicaties die vijandig stonden tegenover het christendom veel aandacht hadden getrokken in de kringen waarin hij verkeerde. Religieuze vrijheid was zelfs in theorie in die tijd nog verre van gerealiseerd.²⁸⁷ Dat had een belangrijke consequentie voor mensen die religie wilden kritiseren. Mill schrijft dat diegenen die er impopulaire opvattingen op nahielden altijd eerst moeten betogen dat zij het recht hadden om die opvattingen te ventileren.²⁸⁸ Vanaf dat moment ging Mill op de bres staan voor de vrijheid van meningsuiting, inclusief het recht om religie te kritiseren. In hoofdstuk IV van zijn autobiografie geeft hij onder de titel 'Jeugdig propagandisme' een verslag van zijn activiteiten. Het eerste dat opvalt, is dat Mill, net als Bentham, onder pseudoniem publiceert. Dat zegt al iets.

Maar ik wil terugkeren naar het citaat uit de autobiografie waarin Mill de religiekritiek van zijn vader bespreekt. Verder, zo valt uit de autobiografie op te maken, verwerpt James Mill (en later ook John Stuart) dat de 'morele standaard' wordt verlaagd wanneer men het moreel goede laat samenvallen met het uitvoeren van de wil van een wezen dat blijkens wat over dat wezen zelf verteld wordt in de heilige schrift zelf bepaald niet altijd moreel handelt. In het vocabulaire van de moderne ethiek zouden we zeggen dat James Mill en ook John Stuart Mill daarmee de 'goddelijke bevelstheorie van de moraal' (*divine command theory of ethics*) verwerpen. De goddelijke bevelstheorie gaat ervan uit dat het moreel goede samenvalt met de wil van God. Wat God wil, is moreel goed. Wat God niet wil en verbiedt is moreel slecht. Het theïsme waarin die goddelijke bevelstheorie een belangrijke plaats heeft gekregen is daarmee een opvatting die gevaarlijke kanten heeft. Immers het tendeeft ertoe de moraal te ondermijnen. Maar gelukkig, zo schrijft John Stuart Mill, heeft het die onaangename consequentie niet altijd gehad. Waarom niet?

Hier komt een van de meest intrigerende visies naar vo-

ren van de gehele religiekritiek van Mill. Hij schrijft die visie weer toe aan zijn vader, maar uit de sympathiserende bespreking kan men opmaken dat Mill daar zelf ook veel voor voelt. Hij schrijft: 'Mijn vader was zich er terdege van bewust dat christenen in het algemeen niet de demoraliserende consequenties ondergaan die inherent is aan een dergelijke leer.'²⁸⁹

Mill (of liever zijn vader) maakt een onderscheid tussen geloof en gelovigen. Mill constateert dat het geloof of de *creed* (het christendom) soms iets anders voorschrijft dan wat de christenen zelf doen. En dat ten gunste van de christenen en ten nadele van het geloof. Het geloof schrijft immers soms dingen voor die – in de woorden van Mill – 'demoraliserend' zijn. Maar gelukkig, de gelovigen volgen de leer niet nauwgezet na. Anders gezegd: gelukkig zijn de aanhangers van de leer wijzer dan de leer zelf.

Dit is een uitermate belangrijk punt in de filosofie van de religie van John Stuart Mill want keer op keer wijst hij erop dat mensen zich kennelijk kritisch kunnen verhouden tot de religieuze leer. Of, wat hetzelfde is, maar in andere woorden geformuleerd: Mill wijst erop dat mensen handelen op basis van morele autonomie. In de opstellen die in 1874 werden gebundeld als *Three Essays on Religion* geeft Mill uitvoerig aan wat hij daarmee bedoelt.²⁹⁰ Hij bedoelt dat hoewel mensen *voorgeven* hun gedrag te laten leiden door schriftgezag zij dat *in feite* vaak helemaal niet doen. En dat is niet iets wat men moet betreuren, maar waarover wij ons moeten verheugen. Het betekent namelijk dat sommige van de straffe aansporingen die we in heilige geschriften aantreffen niet worden nagevolgd. Zo zal geen vader, zoals Abraham wel bereid was te doen, zijn zoon offeren op goddelijk bevel (Genesis 22:1-13). Ook zal geen vader, zoals Jefta daadwerkelijk deed, zijn dochter doden omdat hij aan God beloofd heeft het eerste wat hem tegemoet komt wanneer hij thuiskomt te zullen offeren (wat zijn dochter was, zie Rechters 29:39). Geen verstandige gelovige zal op schriftuurlijke gronden iemand die oproept tot ongelooft of verandering van geloof stenigen (zoals in Deuteronomium 13: 5-6 wordt voorgeschreven).

De vraag is nu hoe dat komt? En dat is een belangrijke

vraag die doorgaans niet wordt gesteld. De meeste mensen reageren op het citeren van dit soort teksten uit de Heilige Schrift enigszins geërgerd. 'Maar er is toch geen verstandige gelovige die dat serieus neemt' wordt aan de kwelgeest voorgelaten die het gedurfd heeft om iets anders uit het woord van God te citeren dan dat we elkaar moeten liefhebben, respecteren en de dialoog zoeken. En inderdaad, een verstandige gelovige zal die passages niet letterlijk nemen. Om dat wel te doen moet je een religieuze terrorist zijn. Maar daarmee is nog steeds de vraag niet beantwoord *hoe het komt* dat die passages door de meeste gelovigen niet serieus worden nagevolgd. Bij Mill vinden we het antwoord, althans impliciet en ik wil proberen dat nu iets explicieter te stellen. Dat komt omdat de meeste mensen wel *met de mond* belijden dat zij hun moraal baseren op goddelijke grondslag, maar als puntje bij paaltje komt, dan blijken zij gelukkig te beschikken over *autonome zedelijkheid*: dat wil zeggen morele overwegingen die niet in de theologie maar in de niet-theologische ethiek hun grondslag vinden. Dit was het ook wat Bentham bedoelde toen hij schreef dat we onder twee soevereine meesters stonden.²⁹¹ Wij kunnen wel *met de mond* belijden dat het grootste gelukbeginsel ons niet aanstaat en het niet volgen, maar *in ons handelen* weerleggen we wat we met onze mond belijden. Met andere woorden: gelukkig zijn maar *weinig mensen consistent* in hun theïsme. Mill brengt dat tot uitdrukking met de woorden '*slovenliness of thought*': slordigheid van denken (wij zouden tegenwoordig misschien zeggen: vrijzinnigheid). Mill formuleert het als volgt: de slordigheid van denken weerhoudt ons ervan 'de logische consequenties' van de theorie te trekken.²⁹² Met andere woorden: mensen denken slordig en inconsequent. En dat is ook helemaal niet erg, want we moeten onze moraal niet baseren op de onverbiddelijke logica van de goddelijke bevelstheorie van de moraal.

Overeenkomstig wat over James Mill en John Stuart Mill hiervoor gezegd is zou het ook als volgt kunnen worden geformuleerd: wie werkelijk zich een godsbeeld zou vormen op basis van wat ons over God verteld wordt in het Oude Testament of de Koran zou deze God nooit kunnen aanbidden. Maar de meeste mensen baseren zich helemaal niet op het Oude

Testament. Zij zeggen weliswaar dat te doen, maar dat is onjuist. Zij richten zich niet op de demon die dan zou ontstaan, maar op 'hun eigen idee van voortreffelijkheid', zoals John Stuart Mill het formuleert.²⁹³ Men kan ook zeggen: men ver-eert een soort van personificatie van verheven ethische deugden.²⁹⁴

Ongelovigen hebben ook moraal

Nu heb ik hiervoor het impliciete pleidooi van James en John Stuart Mill om het theïsme te verwerpen geïllustreerd aan de hand van een negatief gegeven: namelijk laten zien dat de consequenties desastreus zouden zijn wanneer we werkelijk moraal exclusief baseren op wat de Heilige Schrift lijkt aan te bevelen. Maar men kan hetzelfde punt natuurlijk ook langs positieve weg duidelijk maken. Men kan laten zien dat wie zich op autonome bronnen van de moraal baseert eveneens moreel verantwoord gedrag aan de dag kan leggen. Ook dat doet Mill. Keer op keer herhaalt Mill dat ook ongelovigen een moreel besef hebben en dat men van religie geen moreel stichtend karakter behoeft te verwachten. Hij heeft het over het 'vulgaire vooroordeel' (*vulgar prejudice*) dat ongeloof verbonden zou zijn met immoreel gedrag.²⁹⁵ Ook stelt hij dat een deïst 'waarlijk religieus' kan zijn.²⁹⁶ Hij zegt ook dat zijn vader zich eigenlijk veel meer op de Griekse filosofen oriënteerde.²⁹⁷ Hij werd ook al vroeg geconfronteerd met het karakter van Socrates die hem werd gepresenteerd als een model om na te volgen.²⁹⁸ Wat de jonge Mill als waarden kreeg bijgebracht, waren die van de *Socrati viri*, dat wil zeggen: 'rechtvaardigheid, gematigdheid, waarheidsliefde, doorzettingsvermogen, de bereidheid om moeite voor iets te doen; een oriëntatie op de publieke zaak; het beoordelen van mensen op hun verdiensten; een leven van toewijding aan iets in plaats van luiheid.'²⁹⁹ Uiteindelijk kwam James Mill uit bij de epicureïsche filosofie: 'Zijn morele standaard was die van Epicurus en die van het utilisme.'³⁰⁰ En eigenlijk was dat natuurlijk ook het standpunt van de utilist John Stuart Mill zelf. Hoe kon het anders voor een utilist?³⁰¹

Een tussenconclusie

Op basis van wat we hiervoor geschreven hebben kan het niet anders of Koepsell heeft een punt: Mill is een 'atheïst' in de zin dat hij, net als zijn vader, het geloof in de theïstische god verwerpt. Hij doet dat niet alleen op intellectuele gronden (een almachtige god die het kwaad toelaat kan niet bestaan), maar ook op morele gronden: het is moreel niet verantwoord zo'n god te aanbidden. James Mill (en John Stuart sluit zich daarbij aan, blijkens zijn sympathiserende bespreking) is het standpunt toegedaan dat autonome zedelijkheid volstaat. De oude Grieken die geen idee hadden van een theïstische god leefden niet in een amoreel universum, maar hadden kennelijk genoeg aan autonome niet-religieuze zedelijkheid.

Tot zover lijkt het standpunt van David Koepsell juist dat John Stuart Mill kan worden gekwalificeerd als 'atheïst'. Niettemin zitten we met het probleem dat Mill zelf schrijft dat niet alleen hijzelf geen atheïst is, maar dat ook zijn vader het *dogmatic atheism* zou hebben verworpen. Wat kan daarvan de reden zijn als we tegelijkertijd zien dat in zijn toelichting op het standpunt van zijn vader een onmiskenbaar beeld oprijst van een atheïstische filosofie? Het antwoord moet gezocht worden in de weinig fortuinlijke situatie waarin de atheïsten van zijn tijd verkeerden. Dat waren mensen die weliswaar *inhoudelijk* zeer dicht bij Mill stonden, mensen bovendien voor wie Mill het opnam en met wie hij correspondeerde of in persoonlijk contact stond, maar die zichzelf in grote sociale en zelfs juridische moeilijkheden hadden gebracht. Drie daarvan zal ik iets nader belichten: Carlile, Holyoake en Bradlaugh.

De drie atheïsten

Richard Carlile (1790-1843) was een belangrijke vrijdenker en een soort van martelaar voor de zaak van de vrije gedachte.³⁰² Carlile bracht tussen 1817 en 1835 meer dan negen jaar in de gevangenis door voor het publiceren van materiaal dat men zou kunnen kwalificeren als propaganda voor het vrijdenken. In 1819 werd tegen Carlile een proces aangespannen wegens

het publiceren van *The Age of Reason* (1794)³⁰³ van Thomas Paine (1737-1809) door een organisatie die luistert naar de sprookjesachtige naam Society for the Suppression of Vice. Dat was dus drie jaar voordat Mill in 1822 zijn *first argumentative essay* over religie en tolerantie schreef en één jaar later onder de schuilnaam Wickliff publiceerde in de *Morning Chronicle*.³⁰⁴ En het was ook drie jaar voordat Bentham onder de naam Philip Beauchamp (dus ook onder schuilnaam) zijn kritiek op de natuurlijke religie publiceerde.³⁰⁵ Carlile stond erop dat tijdens de zitting het gehele boek van Paine zou worden voorgelezen zodat men wist waarvoor hij veroordeeld zou worden. Hij werd veroordeeld tot het betalen van vijftienhonderd pond boete en drie jaar gevangenisstraf. Omdat Carlile het geld voor de boete niet kon betalen, werd de gevangenisstraf verdubbeld tot zes jaar.

Carlile stond niet alleen. Tijdens zijn gevangenisstraf gingen sympathisanten van hem door met het publiceren van ketters materiaal en in 1824 zaten acht van hen achter de tralies. Het louter kopen van boeken in de winkel van Carlile kwam iemand al op gevangenisstraf te staan. Maar de mensen bleven toch komen. Een van die mensen was Susannah Wright en zij werd tot 18 maanden gevangenisstraf veroordeeld. Wright werd tijdens de verdediging van haar zaak regelmatig onderbroken door zowel de openbare aanklager als door de rechter. Waar de rechters zich nog het meeste zorgen over leken te maken is niet zozeer het atheïsme van Wright, Carlile en hun medestanders, maar dat hun opvattingen ook leken door te dringen tot de *lower orders*. Daarmee zou de maatschappelijke vrede in gevaar worden gebracht, dachten de rechters.³⁰⁶ Maar medestanders van Carlile hadden ook supporters. Eén van hen was Julian Hibbert (1801-1834), een rijke liberaal en vrijdenker. Hibbert steunde Carlile financieel bij het uitbrengen van zijn boeken en pamfletten.

Bill Cooke schrijft over Carlile: 'Vrijdenkers van alle gezindten zijn aan Richard Carlile veel verschuldigd. Het recht om vrij te publiceren, geschriften te laten circuleren en ook ketters materiaal te bediscussiëren is iets dat we danken aan zijn lange perioden van opsluiting in de gevangenis. En het was ook dankzij Carlile dat het niet langer meer mogelijk was een

succesvolle aanklacht wegens godslastering in te brengen op de enkele grond dat iemand de waarheidsclaim van het christendom betwistte. Vanaf dat moment moest een antichristelijk onderwerp ook beledigend zijn geformuleerd voordat het als blasfemie kon worden erkend.³⁰⁷

Een tweede atheïst en vrijdenker die ik wil noemen is George Jacob Holyoake (1817-1906). Holyoake kwam voort uit de beweging van Robert Owen. Door contact met Charles Southwell schoof hij op in atheïstische richting. Toen Southwell in de gevangenis zat nam Holyoake het redacteurschap van *Oracle of Reason* over. Hij is bekend geworden doordat hij in 1842 een lezing gaf in Cheltenham met als titel *Home Colonisation as a Means of Superseding Poor Laws and Emigration*. Dat had geen aanleiding behoeven te zijn tot commotie, ware het niet dat een geestelijke de vraag had gesteld welke plaats nog voor God zou overblijven in de nieuwe samenleving die Holyoake voor ogen stond. Holyoake antwoordde: 'Als ik het voor het zeggen had dan zou ik de Godheid nog maar een half salaris geven.'³⁰⁸

Op basis van deze uitspraak werd Holyoake veroordeeld wegens godslastering en werd hij opgesloten in Gloucester Gaol. Tijdens zijn proces sprak hij 11 uur lang ter verdediging van zijn zaak. Hij kreeg een straf van zes maanden cel.³⁰⁹ Nadat hij vrijkwam, gaf hij vele lezingen en kwam bekend te staan als de 'bevrijde godslasteraar'. Hij richtte na zijn vrijlating ook het tijdschrift *Movement* op dat als doel had 'moraal te maximaliseren, godsdienst te minimaliseren'. Later richtte hij ook nog het tijdschrift *Reasoner* op met als grondslag 'communistisch ten aanzien van de economie, utilistisch wat betreft de moraal, republikeins ten aanzien van de politiek, anti-theologisch voorzover het de religie betreft'. Na 1848 was Holyoake ook de oprichter van de Society of Theological Utilitarians die zich keerde tegen '*the vast organized error of religion*'. Als zijn belangrijkste werk wordt beschouwd *Logic of Death* (1850).³¹⁰

Na het uitzitten van zijn gevangenisstraf veranderde Holyoake zijn benadering. Hij probeerde de owenistische beweging een meer spirituele kant op te sturen door het expliciet atheïstisch karakter niet te benadrukken of af te zwakken. Hij wilde

nu het label 'secularisme' gebruiken als aanduiding voor de niet-religieuze oriëntatie van de beweging.³¹¹ Er ontstond op die manier een gematigde en een meer radicale atheïstische beweging. Bradlaugh was de voorman van de atheïstische variant.³¹²

Wat is de betekenis van deze figuren voor een interpretatie van het werk van Mill over religie? Het spreekt vanzelf dat Mill zich terdege bewust was van het feit dat hij zijn kritiek op godsdienst ventileerde tegen de achtergrond van een vinnig maatschappelijk debat en dat de uitkomst van dat debat vergaande consequenties kon hebben voor het persoonlijk leven van de betrokkenen. Een verkeerd geformuleerde kritiek kon een schrijver op jaren gevangenisstraf komen te staan, zoals met Carlile gebeurde. Uit het overzicht van het werk van Carlile en Holyoake wordt ook duidelijk dat voor 19de-eeuwers het filosofische perspectief waaraan de namen van Bentham en Mill verbonden zijn, het utilisme, een veel meer beladen term was dan tegenwoordig. Tegenwoordig is het utilisme of utilitarisme een stroming in de filosofie. Het is een geleerde term die zelfs een ontwikkelde burger in een woordenboek moet opzoeken om de betekenis te kunnen achterhalen. Is die betekenis eenmaal gevonden dan zal het voor een hedendaagse lezer gaan om een specifiek filosofische doctrine, zoals de leer van Kant over deontologie of die van Aristoteles over deugdenethiek.

Maar voor de 19de-eeuwers was dat heel anders. Voor hen stond utilisme voor een hoogst controversiële zaak. Er werd voor geijverd, zoals door Holyoake die met de oprichting van de Society of Theological Utilitarians duidelijk maakte dat we hier met een perspectief van doen hadden dat de gehele maatschappelijke orde potentieel overhoop zou halen. In die zin waren in de perceptie van de 19de-eeuwse tegenstanders van Mill en zijn radicale volgelingen de processen tegen Carlile en Holyoake ook niet iets dat met alleen maar religie te maken had, maar met de vraag of men nieuwlichters straffeloos de maatschappelijke orde kon laten ondermijnen.³¹³

Deze controverse werd alleen nog maar scherper door het optreden van Charles Bradlaugh. Bradlaugh (1833-1891) is de derde figuur die genoemd moet worden om de context te be-

grijpen waarin Mill schreef. Bradlaugh voerde actie voor geboortecontrolle, afschaffing van de monarchie, armoedebestrijding, secularisme en atheïsme. In tegenstelling tot vele andere vrijdenkers en atheïsten wist Bradlaugh een enorme bewondering af te dwingen van zijn tijdgenoten. George Bernard Shaw (1856-1950) beschreef Bradlaugh als 'een held, een reus temidden van dwergen, een ontzagwekkende persoonlijkheid'.³¹⁴ Bradlaugh raakte op jonge jaren aan het twijfelen aan het geloof. Hij maakte zijn pastoor daarvan deelgenoot, maar in plaats van met de jongen in gesprek te gaan maakte de geestelijke een groot drama van de zaak. Onder invloed van de pastoor werd Bradlaugh het ouderlijk huis uitgegooid.

Bradlaugh ging het leven leiden van een sociale outcast en had al snel financiële problemen. Om die te boven te komen nam hij dienst in het leger in 1851. Na zijn periode in het leger kwam hij naar voren als een scherpzinnig vrijdenker, maar ook als een goed organisator. Hij richtte in 1866 de National Secular Society op en samen met Annie Besant in 1877 de 'Free-thought Publishing Company'.

In 1880 werd hij door Northampton in het parlement gekozen. Dat was de aanleiding voor een nieuwe rel. Hij wilde geen eed afleggen op de Bijbel. Eerder was de mogelijkheid geopend voor joden en voor quakers om een belofte van trouw af te leggen, dus waarom zou dat ook niet kunnen voor atheïsten? Wat men in Nederland doet bij moeilijke politieke kwesties deed men ook in het Verenigde Koninkrijk in de tweede helft van de 19de eeuw: men benoemde een commissie. Deze kwam na rijp beraad tot de conclusie dat Bradlaugh zich *niet* kon beperken tot de belofte van trouw. Daarop verklaarde Bradlaugh dat hij dan de eed zou afleggen. Maar nu verklaarde men dat ook dat niet (meer) kon, omdat hij als atheïst ook voor die eed ongeloofwaardig was geworden.

Er ontstond een lange strijd tussen Bradlaugh en zijn aanhangers en diegenen die meenden dat een atheïst niet in het parlement zou kunnen zitten. Een prominente rol hierin speelde Cardinal Manning (1808-1892). Volgens Manning zou een atheïst geen zitting kunnen nemen in de House of Commons. Na lange en bittere strijd lukte het in 1888 toch Bradlaugh in het parlement te krijgen omdat de wet veranderd werd en het

dus mogelijk werd voor diegenen die dat wilden de eed af te leggen. De slag die Bradlaugh moest leveren om in het parlement te komen vergde een enorme energie van hem en in zekere was hij ook uitgeput toen hij op 57-jarige leeftijd overleed.

Mill en de expliciete atheïsten

Reeves schrijft terecht over de tijd van Mill: 'Het was geen liberale tijd, in het bijzonder niet ten aanzien van religie en seksuele geaardheid: katholieken werden geweerd uit het openbare leven, antichristelijke literatuur werd onderdrukt en alles wat anders was werd met argwaan bekeken.'³¹⁵

Dit lijkt mij eerlijk gezegd zeer voorzichtig uitgedrukt. Wie de levensgeschiedenissen van Carlile, Holyoake en Bradlaugh bestudeert, is getuige van grote persoonlijke drama's. Weinig mensen zullen bereid zijn de zware prijs te betalen die zij hebben betaald voor zo'n schijnbaar eenvoudig recht als het publiekelijk rekenschap geven van je persoonlijke religieuze opvattingen. Wanneer men de opvattingen van Carlile, Holyoake en Bradlaugh vergelijkt met wat Mill geschreven heeft, zal men misschien constateren dat zij niet veel nieuws hebben ingebracht. Er was alleen wel één groot verschil: deze mensen wilden daarvoor in de gevangenis zitten en het sociale stigma dragen dat Mill zijn gehele leven met een zekere behendigheid en zelfbeheersing heeft weten te vermijden. Men kan deze denkers vertegenwoordigers van dogmatisch atheïsme noemen, maar dan toch vooral dogmatisch in de zin dat zij een maatschappelijke strijd aangingen voor hun opvattingen terwijl de meeste gelijkgezinden waarschijnlijk zouden terugdeinzen voor de persoonlijke ontberingen die dit met zich meebrengt. Wie heeft zin zes jaar in de gevangenis te zitten voor de overtuiging dat God misschien toch niet bestaat?

Wat we kunnen leren uit het geval van John Stuart Mill is dat een groot filosoof grensverleggende inzichten kan formuleren, maar dat hij ook tamelijk goed weet wanneer hij zijn grensverleggende inzichten een beetje minder duidelijk moet formuleren. Mill werkte bevruchtend op radicalere geesten als

Carlile, Holyoake en Bradlaugh, maar hij zorgde ervoor dat hij niet helemaal de reputatie kreeg van een extremist. Enerzijds formuleerde hij inzichten die centrale leerstukken van het christelijk geloof aan een genadeloze kritiek onderwierpen, anderzijds onderhield hij goede contacten met de pastoor van Avignon. Enerzijds verwoestte Mill met zijn opstel *Nature* het idee van een schepper-God die zijn sporen in de natuur had achtergelaten,³¹⁶ maar met zijn opstel *Theism* gaf hij weer een opvallend positief beeld van de hoop op een ander leven.³¹⁷ Enerzijds vermeed Mill het in de *Logic* om expliciet de vraag naar God aan de orde te stellen, anderzijds was het voor de oplettende lezer duidelijk dat de aanval op intuïtieve waarheden '*left God on pretty shaky ground*'.³¹⁸ Enerzijds kan men vaststellen dat in *On Liberty* Mill zeer terughoudend is met het beschrijven van religieuze praktijken die de vrijheid ondermijnen, anderzijds voelt iedereen aan dat die voorbeelden voor het oprapen liggen. Enerzijds vermijdt Mill het zorgvuldig in te gaan op Abraham die bereid is zijn zoon Izaak te offeren op goddelijk bevel, anderzijds voelt men dat zijn kritiek op Agammenon die zijn dochter Iphigeneia offert ook van toepassing is op Abraham en daarmee op het christelijke geloof.³¹⁹ Enerzijds ziet men dat Mill de islam kritiseert wat in zijn tijd geen enkel probleem opleverde, anderzijds realiseert men zich dat de punten waarop hij dat doet ook relevantie hebben voor het christendom.

Het lijkt erop dat voor Mill de noodzaak van religiekritiek en vrijheid van meningsuiting sterk op elkaar waren betrokken. Het hartstochtelijke pleidooi dat Mill in 1823 in de *Morning Chronicle* ventileerde³²⁰ en dat veel later in rijpere vorm terug zou komen in *On Liberty* (1859) had als inzet onvrede met het feit dat kritiek op godsdienst niet vrij geventileerd kon worden. De inzet van Mills engagement voor vrijheid van expressie was dus de discussie over de godsdienstkritiek van Carlile die in 1819 tot diens veroordeling wegens blasfemie had geleid. Maar, zoals gezegd, Mill waakte ervoor kritiek op godsdienst expliciet tot speerpunt van zijn belangstelling te maken. Nooit schreef hij een monografie over religie en het lijkt niet al te speculatief te vermoeden dat hierbij strategische overwegingen een rol hebben gespeeld. De godsdienstkritiek

van Mill zat verpakt in allerlei grotere betogen, maar deze was alleen voor de oplettende lezer radicaal. Mensen als Holyoake, Carlile, Bradlaugh en anderen die expliciet uitspraken wat bij Mill gedeeltelijk verborgen was onder zijn bloemrijke volzinnen realiseerden zich dat maar al te goed.

Het lijkt interessant ons de vraag te stellen of dit niet voor veel meer grote filosofen gold. Ook Spinoza was hoogst voorzichtig. De spinozist Adriaan Koerbagh (1632-1669) werd vanwege zijn religiekritische opmerkingen in 1668 tot twee jaar Rasphuis veroordeeld waar hij stierf vanwege de erbarmelijke omstandigheden.³²¹ Is het dan vreemd dat Spinoza zelf twee jaar later zijn *Theologisch-Politiek Tractaat* anoniem publiceert? Dat geeft aan dat hij verwacht niet vrij te kunnen spreken over wat hem bezighoudt. Is het dan ook niet redelijk te veronderstellen dat deze voorzichtigheid van invloed is geweest op de inhoud van wat grote filosofen hebben beweerd? Weten we eigenlijk wel wat hen werkelijk heeft beziggehouden?

Het overschrijdt het kader van deze bijdrage andere voorbeelden te behandelen (Hume zou een mooie casus zijn), maar het vermoeden rijst dat grote filosofen niet alleen groot waren in het ventileren van hun gedachten, maar ook in de strategieën die zij hanteerden om hun boodschap te laten doorkomen zonder al te veel gevaar voor lijf en goed.

Iets wrangs

Wie kennisneemt van de levensgeschiedenis van mensen als Carlile en Holyoake enerzijds en John Stuart Mill anderzijds kan zich niet helemaal ontrekken aan een ongemakkelijk gevoel. Er is in het pleidooi van Mill voor excentriciteit, uitkomen voor je mening en dergelijke nog wel iets dat wringt. Mill schrijft deze dingen op als een van de best betaalde intellectuelen van Engeland,³²² maar het zijn andere mensen die zijn gaan *doen* wat hij *schrijft*. De logica van *On Liberty* is, zoals iedereen zal beamen die het boek gelezen heeft, zo dwingend dat men zou kunnen denken: 'Dat is zo vanzelfsprekend – dat moeten we in de praktijk gaan brengen.' Maar wie dat deden,

die zaten dus al snel in de gevangenis. Voor de goede zaak, zeker, maar wel in de gevangenis. Carlile, Holyoake en anderen hebben op pijnlijke wijze moeten ervaren dat zij leefden in een wereld waarin *On Liberty* een utopie was. *On Liberty* beschrijft een wereld die nog niet is gerealiseerd. Dat was niet het geval in 1822 toen Mill voor het eerst zijn gedachten formuleerde over dit onderwerp en dat was ook niet het geval in 1859 toen hij zijn uitgekristalliseerde ideeën op papier zette. Het was zelfs niet het geval in 1873 toen zijn autobiografie werd gepubliceerd.

En hoe zit het tegenwoordig? Is *On Liberty* gerealiseerd?

We moeten dan natuurlijk onderscheiden naar geografisch gebied. In Somalië, Soedan, Saoedi-Arabië en Afghanistan is de realisatie van *On Liberty* misschien heel verre toekomst. In Engeland werd voor de laatste keer iemand ter dood gebracht wegens blasfemie in 1695 (Thomas Aikenhead).³²³ Maar in sommige landen is dat nog steeds staande praktijk als reactie op het lasteren van de naam van God.

En hoe zit het in de westerse wereld? Hoe vrij is men daar in het uiten van religiekritiek?³²⁴ Een oppervlakkige lezing van onze constitutionele documenten zou de indruk kunnen wekken dat *On Liberty* helemaal gerealiseerd is. Aan de universiteiten in Nederland en België leren onze rechtenstudenten dat vrijheid van meningsuiting een belangrijke waarde is. Verankerd in de grondwet. En ook nog in internationale verdragen. Op papier klopt dat. Maar leven we daarom ook in een praktijk van vrijheid? Kan elke Europese staatsburger op dit moment zonder gevaar voor eigen lijf en goed de radicale vrijheid praktiseren die Mill bepleit in *On Liberty*? Kan men godsdienst zo hartgrondig kritiseren als hij denkt dat zou moeten kunnen en zou moeten gebeuren (en wat mensen als Bradlaugh, Carlile en Holyoake ook daadwerkelijk deden)? En als we die vraag ontkennend zouden moeten beantwoorden,³²⁵ hoeveel verder zijn we dan eigenlijk ten opzichte van 1859 toen '*the New Testament of liberalism*', zoals *On Liberty* wel genoemd is,³²⁶ werd gepubliceerd? Zijn wij wel verder?